

סכסוכים הוריים בעצימות גבוהה בקהילה החרדית בישראל: פרספקטיבות של עובדים סוציאליים והורים 'יוצאים'

יוחאי נדן^א, כרמית כץ^ב, תמר ציון^א, איה ורטהיימר^ג

^א בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים, ישראל
^ב בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל, אוניברסיטת תל אביב, ישראל
^ג רכות תכנית סיוע משפטי בדיני משפחה, עמותות 'יוצאים לשינוי', ישראל; 'הלל – יוצאים בשאלה', ישראל

תקציר

המחקר הנוכחי דן בתפקיד הקהילה החרדית בסכסוכים הוריים בעצימות גבוהה (High Intensity Parental Disputes או HIPD) במקרי גירושים בעקבות יציאה של אחד ההורים מן הקהילה. בחברה החרדית, ההורה היוצא עשוי לעמוד בפני סנקציות קשות, בכללן נידוי, אשר לרוב מובילות לגירושין ולאובדן משמורת על הילדים. על בסיס נקודת מבט איכותנית ומונחת-הקשר, חקרנו את תפקיד הקהילה החרדית ומנהיגיה במקרי HIPD מנקודות המבט של עובדים סוציאליים ושל הורים גרושים שיצאו מן הקהילה. ביצענו תשעה ראיונות עומק מובנים למחצה עם עובדים סוציאליים המתמחים ב-HIPD, סקרנו 25 דו"חות של עובדים סוציאליים המתמחים אף הם בתחום, וביצענו 14 ראיונות עומק מובנים למחצה עם הורים גרושים שעזבו את הקהילה החרדית. הראיונות והדו"חות נותחו ועברו טריאנגולציה, מה שהעלה שלוש תמות מרכזיות: (1) תפקידה הפעיל של הקהילה; (2) הילדים ככלי להשגת מטרה בתפקידה הפעיל של הקהילה; (3) האתגרים לעבודה הסוציאלית. הדיון שופך אור על תפקיד הקהילה בתהליך ההסלמה של הסכסוך. כמו כן, הוא מאיר את החשיבות שבקידום מודעות, ידע וכישורים בקרב עובדים סוציאליים המטפלים במקרים מורכבים אלו, בהינתן ההתנגשות בין הצורך לשתף פעולה עם מנהיגי הקהילה לבין תפקידם, המזיק לעיתים, במקרי HIPD.

1. הקדמה

1.1 גירושין בקהילה החרדית בישראל

גירושין מתקשרים לרוב לחברות מערביות, בהן אינדיבידואליזם הוא ערך מפתח ושיעורי הפירוד בקרב זוגות גבוהים יחסית, ואשר בהן גירושין ממוסגרים לרוב כתהליך עליו נושאים ונותנים שני אינדיבידואלים (Toth & Kemmelmeier, 2009). לעומת זאת, בחברות קולקטיביסטיות, ובמיוחד בחברות מסורתיות סגורות כמו החברה החרדית בישראל, המשפחה והקהילה קודמות לפרט (Triandis, 2018). בקהילות כאלה, בעיות בחיי הנשואים נתפשות כפוגעות במארג החברתי (Barth & Ben-Ari, 2014; Becker, 2020; Cohen & Savaya, 1997). המשפחה המורחבת והקהילה תופסות לרוב את הגירושין כגירושין "שלנו", דבר המשפיע על האופן שבו מתגלם הסכסוך הזוגי וכיצד אנשים מתקשרים אודותיו (Afifi, 2013; Davis, Denes, & Merrill, 2013).

הנורמות הקולקטיביות הללו מצטלבות עם ציוניים דתיים המציגים את הגירושין כמאד לא רצויים, אם לא אסורים לחלוטין (Buchbinder & Abu Tanha, 2019; Cohen & Hill, 2007; Mullins, Brackett, Bogie, & Pruett, 2006). ביהדות, גירושין הינם חוקיים, אולם נחשבים לא-רצויים מבחינה חברתית, במיוחד בקהילה החרדית (Becker, 2020; Steinmetz & Haj-Yahia, 2006). היות שערך אחדות המשפחה הוא בעל חשיבות עליונה, גירושין נתפשים כצעד שלילי ביותר (Barth & Ben-Ari, 2014). חרדים מהווים 12% מהאוכלוסייה היהודית בישראל (Malach, Cahaner, & Choshen, 2018). למרות הגיוון הפנימי המשמעותי בתוך הקהילה, ניתן באופן כללי לאפיין אותה כקולקטיביסטית, מסורתית, פטריארכלית ומסוגרת. בנוסף, זוהי חברה מאד הירארכית, והציפייה היא שהחברים יהיו נאמנים לה, יצייתו למנהיגיה ויעמדו בכללי התנהגות מחמירים מעבר לשמירה מדוקדקת על מצוות היהדות. רוב החרדים מתגוררים בעיירות או בשכונות נפרדות. הם שומרים על הפרדה ממי שאינם יהודים כמו גם מיהודים חילונים, דוחים ערכים מערביים ומודרניים, ולומדים במערכת חינוך נפרדת פרטית למחצה (Coleman-Brueckheimer, Spitzer, & Koffman, 2009; Shoham, 2014; Weiss, Shor, & Hadas-Lidor, 2013; Zalberg, 2017). היות שהקהילה תופסת את עצמה כנמצאת תחת איום תמידי, היא מגנה באופן פעיל על גבולותיה הפנימיים והחיצוניים באמצעות פיקוח הדוק על כל תחומי החיים, בדגש מיוחד על הרמוניה משפחתית. כל סטייה מן הנורמה הזו היא סיבה לדאגה (Novis-Deutsch & Engelberg, 2012; Novis-Deutsch, 2019; Shoham, 2014).

נישואים בחברה החרדית מאורגנים על ידי הורים ושדכנים (Zalberg Block, 2013). גברים נישאים לרוב בגיל 19-24 ונשים, בגיל 18-22 (Finkelstein, 2020). בבדיקה לאחר עשרים שנות נישואים, שיעור הגירושים בקהילה זו עומד על 6.6% בלבד, נמוך בהרבה מאשר בקרב יהודים חילונים בישראל (20%; Finkelstein, 2020). בקרב החרדים גירושים נחשבים לאיום על קדושת המשפחה, ובסכסוכים הוריים בעצימות גבוהה (HIPD) – לרבות מקרים קיצוניים של אלימות במשפחה – הציפייה היא שהן ההורים והן מנהיגי הקהילה יקדישו את מאמציהם לשמירה על אחדות המשפחה. גירושים גם נתפשים ככישלון אישי ומשפחתי (Band-Winterstein & Freund, 2018) עם השלכות דראסטיות הכוללות ניכור משכנים ורשויות קהילתיות ואובדן היכולת לסידור נישואים "טובים" לילדים (Barth & Ben-Ari, 2014). אף על פי כן, גירושים נעשים שכיחים יותר בקהילה החרדית לאחרונה (Finkelstein, 2020), כפי שעולה ממספרן הגדל של קבוצות תמיכה לנשים גרושות ומקלטים לנשים מוכות (Becker, 2020) וכן ממחקרים מובילים (דוגמת Barth & Ben-Ari, 2014). עם זאת, המקרה הספציפי של גירושים הנובעים מעזיבתו של אחד מבני הזוג את הקהילה טרם נחקר באופן ממוקד.

1.1. התנתקות מן הקהילה החרדית

בדומה לדתות אחרות (Enstedt, Larsson, & Mantsinen, 2020), התנתקות מן הקהילה החרדית היא תהליך שבו חברים מהקהילה משאירים את זהותם הדתית מאחור (Doron, 2013). המתנתקים מכונים 'יוצאים' או 'חרדים לשעבר'. ההתנתקות תוארה על ידי חרדים לשעבר כהגירה לארץ אחרת, כמעבר מקהילה מובנית בקפידה לחברה חופשית ואינדיבידואליסטית באופן יחסי, בה מתקבלות החלטות על בסיס ערכים אישיים (Berger, 2014, 2015; Davidman, 2014; Engelman, Milstein, Schonfeld, & Grubbs, 2020; Velan & Pinchas-Mizrachi, 2019). כמהגרים, נוטים 'היוצאים' לחוות בלבול תרבותי כאשר הם מוצאים את עצמם מנווטים בחברה לא-מוכרת ללא הכנה מספקת ולרוב עם מעט תמיכה חומרית, נפשית או חברתית

(Berger, 2014). הם ניצבים בפני קשיים כלכליים ומתקשים נוכח פערים בחינוך הבסיסי ובמוכנות לתעסוקה. ישנם גם אלו המתמודדים עם משבר זהות וספקות מנקרים, כמו גם עם סטיגמות מצד יהודים חרדים וחילונים כאחד. לבסוף, בשל הסנקציות החמורות המוטלות על ידי הקהילה, לעתים עד כדי נידוי גמור, הם מוצאים את עצמם מבודדים מחברים, בני משפחה וקבוצות תמיכה אחרות (Berger, 2014; Velan & Pinchas- Mizrachi, 2019).

כשהאדם המתנתק מן הקהילה הינו הורה, הניכור הקהילתי מוביל לעתים קרובות לגירושין ולאובדן משמורת על הילדים (Engelman et al., 2020). לעתים נכפה עליו לעזוב את המרחב הפיזי של הקהילה החרדית (Barth & Ben-Ari, 2014). ברגר (Berger, 2015) ראיין אנשים שהתנתקו מן הקהילה החרדית בניו יורק, אשר מנו בין אתגריהם הגדולים ביותר את נושא החזקת המשמורת על ילדיהם והגישה אליהם. ברגע שהורה התנתק, ההורה הנשאר בקהילה היה פותח בקרב על המשמורת, תוך תמיכה חומרית ורגשית מצד הקהילה, כולל רבנים ועורכי דין, במאמץ להרחיק את הילדים מן ההורה ה'יוצא'. כ'מהגר חדש' בחברה החילונית, האחרון היה נשאר לבד, כשנגדו ניצבים לעתים גם הוריו ואחיו. לפיכך, לסכסוכי הורים בעקבות התנתקות מן הקהילה החרדית יש סיכוי גבוה להגיע ל-HIPD.

1.3. תפקיד העובד הסוציאלי בסכסוך הורי בעצימות גבוהה

סכסוכי HIPD מאופיינים באי-אמון הדדי, רמות גבוהות של כעס ועוינות, אלימות מילולית ופיזית, חילוקי דעות מתמשכים בנוגע לתפקידי הורות יומיומיים, וכן מגע תכוף עם רשויות החוק (American Bar Association, 2005; Johnston, 1992). ממצאי מחקרים בתחום מציעים כי סכסוכי HIPD יוצרים סביבה רעילה עבור משפחות ועוללים להחריף את ההשלכות ההתנהגותיות והרגשיות השליליות של פרידת ההורים עבור הילדים (ראו לדוגמה Davies et al., 2002; van Eldik et al., 2020). בתגובה ל-HIPD, יכולה הקהילה להיות מקור מרכזי לתמיכה, או עלולה היא להחריף את הסכסוך (ראו לדוגמה Aeby & van Hooff, 2018; Afifi et al., 2013; Greif & Deal, 2012; Kalmijn & Dronkers, 2015; McNamee & Wilder, 2016; Smyth, 2019). למרות המוזכר לעיל, עד כה בדקו רק מעט מחקרים את תופעת ה-HIPD בקהילות סגורות. הספרות מעידה כי מנהיגים קהילתיים משחקים תפקיד פעיל בסכסוכים כגון אלו, מתערבים ומוודאים שהפרידה או הגירושין יתאימו לערכים ולנורמות של הקהילה (Afifi et al., 2013; Barth & Ben-Ari, 2014).

על-פי החוק הישראלי, אם לא הגיעו ההורים להסכמה, בית המשפט נדרש להחליט איזה צד יקבל את המשמורת וגם לקבוע את זכויות ההורה הלא-משמורן. החלטה זו אמורה לקחת בחשבון את זכויות הילדים וטובתם ולקדם את רווחתם הנפשית (Nouman, Enosh, & Niselbaum-Atzur, 2016). דיוני משמורת יכולים להתקיים בבית משפט לענייני משפחה או בבית דין דתי (עבור יהודים, מדובר בבית הדין הרבני, Enosh, & Sharon, 2017). בקבלת ההחלטה, רשאי בית הדין לערב עובדים סוציאליים המתמחים ב-HIPD והמועסקים בלשכות הרווחה העירוניות (Silman Committee, 2014). מומחים אלו מספקים חוות דעת באשר לטובת הילד, ההורה המשמורן והסדרי הראייה של ההורה הלא-משמורן. חוות הדעת מבוססת על תצפיות ועל ראיונות עם בני משפחה ועם רשויות קהילתיות (Enosh, Nouman, & Anabtawi, 2018). לרוב, נוהג בית המשפט על פי המלצות העובדים הסוציאליים (Nouman et al., 2016).

סכסוכי HIPD נחקרו בעיקר בחברות מערביות (Amato & Hohmann-Marriott, 2007; Amato, 2010; Fagan & Churchill, 2012; Strohschein, 2005) והרבה פחות בקהילות סגורות. המחקר הנוכחי מתחיל למלא פער זה על ידי הדגשת התפקיד שממלאת הקהילה החרדית בישראל במקרי HIPD הבאים בעקבות התנתקות אחד ההורים מן הקהילה. המחקר שלנו מונחה על ידי השאלה הבאה: מהו תפקידה של הקהילה החרדית בישראל ומנהיגיה בהתייחסות ל-HIPD מנקודת מבטם של עובדים סוציאליים ושל הורים שהתנתקו מן הקהילה?

2. שיטות

2.1. איסוף נתונים

הנתונים עבור מחקר זה נאספו באמצעות טריאנגולציה משלושה מקורות: ראיונות עם תשע עובדות סוציאליות המתמחות ב-HIPD, 25 דו"חות מאת שניים עשר עובדים סוציאליים המתמחים ב-HIPD, וראיונות עם 14 הורים גרושים שהתנתקו מקהילתם החרדית. במחקר זה, מקרי ה-HIPD הם תיקי גירושין הנידונים בבית המשפט משום שהצדדים לא הצליחו להגיע להסכמה, ועובדים סוציאליים המתמחים ב-HIPD היו מעורבים.

2.1.1. ראיונות

בהסכמת המשתתפים, כל הראיונות המתוארים להלן הוקלטו ותומללו. הראיונות נערכו במקומות אשר נבחרו על ידי המרואיינים, ונמשכו בין 90-120 דקות כל אחד. בנוסף, מילאו המשתתפים שאלון דמוגרפי.

2.1.1.1. עובדות סוציאליות. ראיינו תשע עובדות סוציאליות המתמחות ב-HIPD, עם ניסיון עשיר בקהילה החרדית, כולל במקרי HIPD שבהם אחד ההורים התנתק מן הקהילה. כל המרואיינות עבדו באותה מחלקת רווחה עירונית בעיר גדולה המאופיינת בשיעור גבוה של משפחות חרדיות. ראיינו את כל העובדות במחלקה זו אשר עמדו בקריטריון המומחיות ב-HIPD. כל המרואיינות היו נשים יהודיות בנות 30-50, בעלות ניסיון מקצועי הנע בין ארבע ל-30 שנה ($M=13$). כולן היו אימהות לילדים. הן היו חילוניות, דתיות או חרדיות. המחברת השלישית במאמר זה, סטודנטית חילונית לתואר שני בעבודה סוציאלית, ביצעה ראיונות עומק מובנים למחצה בשנים 2016-2017 תחת הנחייתו של המחבר הראשון. מדריך הראיון פותח על בסיס מחקרים קודמים שלנו בתחום כמו גם על סמך שלושה ראיונות "פיילוט". השאלות חקרו את חוויות המשתתפות בעבודה עם המשפחות הללו, המשמעויות שהן משייכות לעבודתן, הליכים והתערבויות שננקטו, אתגרים ודילמות מקצועיות, והמלצותיהן לגבי מדיניות ופרקטיקה.

2.1.1.2. הורים גרושים. על בסיס עיקרון הרוויה התיאורטית (Corbin & Strauss, 2015), נערכו חמישה-עשר ראיונות מובנים למחצה עם הורים שהתנתקו מן הקהילה (12 גברים) המעורבים בסכסוכי HIPD. גיל המשתתפים נע בין 28 ל-45. לכולם היו 3-7 ילדים. כולם הגדירו את עצמם כחילונית בעת הראיון. פתחנו ביצירת קשר עם דמויות מפתח בקרב קהילת היוצאים' והמשכנו בשיטת מדגם כדור שלג. שתי עוזרות מחקר

בעלות תואר שני בעבודה סוציאלית ביצעו את ראיונות העומק המובנים למחצה בשנת 2019 תחת פיקוחה של כותבת המאמר השלישית. מדריך הראיונות פותח על בסיס מחקרנו הקודמים בתחום, כמו גם על סמך שלושה ראיונות פיילוט. הוא כיסה את הנושאים הבאים: חוויות HIPD, ההקשר הייחודי של החברה החרדית, וחוויות ותפיסות של דמויות בקהילה ומעורבותן ב-HIPD.

2.1.2. דו"חות עובדים סוציאליים

ניתחנו 25 דו"חות של עובדים סוציאליים המתמחים ב-HIPD אשר היו מעורבים בטיפול במשפחות כאלו ב-2016 בעיר גדולה בישראל המאוכלסת בשיעור גבוה של משפחות חרדיות. הדגימה כללה את כל הדו"חות שהוגשו לבקשת בית המשפט או שירותי הרווחה בנוגע למשפחות חרדיות בהן אחד ההורים התנתק מן הקהילה. הדו"חות לא עברו סטנדרטיזציה, והם כוללים את הערכת העובד הסוציאלי והמלצותיו למערכות הרווחה והמשפט.

2.2. ניתוח נתונים ואמינות

הראיונות והדו"חות עברו ניתוח תמטי (Braun & Clarke, 2006; Patton, 2015). ראשית, העמקנו בלמידת הנתונים על ידי קריאת הראיונות והדו"חות מספר פעמים. לאחר מכן, התחלנו בקידוד פתוח לזיהוי יחידות משמעות בסיסיות. בשלב השלישי, השתמשנו בקידוד צירי כדי לבסס קישורים והיררכיות בין ובתוך הקודים (קטגוריות משנה) (Corbin & Strauss, 2015). על מנת להגביר את אמינות המחקר, עשינו שימוש ביומן ביקורת ואימות בין עמיתים. יומן הביקורת הורכב מרישומים מפורטים של מאמצי המחקר מצד כל החוקרים לאורך המחקר (Denzin, 2009). במהלך האימות בין החוקרים המשתתפים, ניתחנו את הראיונות והדו"חות הן בצורה עצמאית והן במשותף. ניתוח משותף של החומרים סיפק נקודות מבט מרובות על הנתונים. פגישות צוות ודיאלוג מתמיד בין החוקרים הראשיים שימשו כבסיס לפרשנות הממצאים עד להשגת תמימות דעים.

2.3. שיקולים אתיים

המחקר הונחה על ידי שיקולים אתיים בנוגע להסכמה מדעת, אנונימיות וחסיון. אישור אתי לראיונות עם העובדות הסוציאליות ניתן על ידי ועדת האתיקה של בית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית. הראיונות עם ההורים הגרושים והגישה לדו"חות קיבלו אישור אתי מוועדת האתיקה של אוניברסיטת תל אביב ומשירותי הרווחה הנוגעים בדבר. המחקר התבצע על פי הנחיות ועדות האתיקה: דו"חות העובדים הסוציאליים סופקו לחוקרים רק לאחר שכל מידע מזהה הושמט מהם, משתתפי הראיונות חתמו על טפסי הסכמה מדעת, וחסיון הובטח לאורך כל המחקר, כולל על ידי שימוש בשמות בדויים והשמטת כל מידע מזהה מן המאמר.

3. תוצאות

ניתוח המידע חושף את התפקיד המרכזי שמשחקת הקהילה החרדית בסכסוכי HIPD. זוהו שלוש תמות עיקריות: (1) תפקידה הפעיל של הקהילה; (2) הילדים ככלי להשגת מטרה בתפקידה הפעיל של הקהילה;

ו-(3) אתגרים בפני העבודה הסוציאלית. יש לשים לב שממצאינו מתייחסים רק לנקודות המבט של ההורים שהתנתקו מן הקהילה ושל עובדים סוציאליים שהתערבו במקרים אלו.

3.1. "אם זה רק היה תלוי בשנינו בלבד..." : תפקידה הפעיל של הקהילה

בסכסוכי HIPD בעקבות התנתקות מהקהילה החרדית, המאבק על חינוכם העתידי של הילדים הוא חריף במיוחד, כאשר הורים 'יוצאים' עשויים להיות חשופים להתערבות פעילה על-ידי הקהילה, שבה בני משפחה, חברים ומכרים מתגייסים נגדם ומספקים תמיכה רגשית, כלכלית ומשפטית להורים שנותרים בקהילה. לפיכך, בעוד המשבר המיידני נחוה ברמה הזוגית, הוא מגיע מהר מאוד לניהולה של הקהילה:

אני מאמינה ששניהם לכודים בדינמיקה הזו שנוצרת בקהילה בעקבות תהליך ה'יציאה' והגירושין. על סמך שיחותיי עם שני ההורים, אני לא מתרשמת שמי מהם חוסם את התהליך אלא שהם לכודים ולא יכולים לפעול באופן עצמאי. זה נכון במיוחד לגבי א' [האשה, שנותרה בקהילה], שנדרשת להפגין נאמנות מוחלטת לקהילה החרדית על מנת להמשיך לזכות בתמיכתה. (דיווח מס' 5)

הדיווח הזה מראה שבעוד ההורים מבקשים להגיע לפתרון מוסכם הדדית, התערבות הקהילה מונעת מהם לקבל החלטות משלהם וכך מנציחה ומחריפה את הקונפליקט. המעורבות הפעילה של הקהילה מכוונת כלפי שני ההורים בו-זמנית, וכך יוצרת קיטוב של הקונפליקט. הצד ה'יוצא' נתפס כחוטא וכבוגד בקהילה, ולכן כאיום על הילדים, המשפחה המורחבת והקהילה ככלל. הצד האחר נתפס כקרובן שאמור לציית למנהיגי הקהילה ללא עוררין בתמורה לתמיכתם, תוך פיתוח תלות סוציאקונומית, רגשית ונורמטיבית במנהיגים אלו. המלכוד הזה מתואר בדיווח הבא:

האם שנותרה בקהילה החרדית איננה יכולה לפעול נגד הקהילה משום שהיא תלויה בה לחלוטין מכל הבחינות. בשיחותיי איתה, היא הביעה את צערה העמוק על מצב זה אך גם השלמה מוחלטת איתו, תוך אמירה ששום דבר ממה שקורה לא נמצא בשליטתה. (דיווח מס' 9)

הדומיננטיות של הקהילה החרדית במערכת היחסים הזוגית הוזכרה לעיתים תכופות על-ידי המרואיינים ה'יוצאים' שהרגישו שהם יכלו להגיע להחלטה רציונלית יותר עם בני זוגם אבל נודו והודרו במהרה מכל קשר איתם הודות להתערבות הקהילה:

תראה, כל הבלגן הזה, כל מעשי הטרור האלו שאני נתון להם – אני יודע שזו לא היא. אם זה היה תלוי בה [האם שנותרה בקהילה] הדברים היו נראים אחרת לחלוטין – אבל זה לא. וברגע שהקהילה מנהלת הכול ואני האויב, זה כבר לא קשור אליי או אליה. אם זה רק היה תלוי בשנינו בלבד... (משה, אב לחמישה)

מנקודת מבטם של ההורים ה'יוצאים', הנטייה היא לא להאשים את בן/ת הזוג על סכסוך ה-HIPD המסלים אלא את מנהיגי הקהילה שמגיבים להפרה של נורמות הקהילה.

גם העובדים הסוציאליים דיברו על הקהילה החרדית ככזו שמתייחסת לעוזבים אותה כחוטאים שיש להרחיקם מהקהילה, כחזקה מספיק על מנת להסית אפילו את משפחותיהם נגדם, וכחסרת קווים אדומים:

הקהילה גויסה, ולא רק הקהילה אלא גם משפחתו של האבא ש'יצא', היא גויסה נגדו והוא פשוט נותר לבד בעולם. זו הייתה פשוט מלחמה טוטלית, רק כדי להרוס אותו. [...] הדבר האחרון שאנחנו יודעים על הזוג הזה זה שהם נעצרו בשדה התעופה כשנמצאו סמים בתיק שלהם [...] ושמעתי שמועות [...] שהסמים פשוט הושטלו שם כדי לעצור אותם ולהרחיק אותם מישראל. (מיכל, עובדת סוציאלית דתית)

מיכל מתארת את התגובה של הקהילה – כולל משפחת האב ה'יצא' – כעויינת ומנוכרת, ואפילו נקמנית ואלימה, אם לא פלילית.

3.2. "אתה לא יכול להיות אב לילדים": הילדים ככלי להשגת מטרה בתפקודה הפעיל של הקהילה

הקהילה משתמשת לרוב בילדים, או בעצם באפשרות של שמירה על קשר איתם, כדי להפעיל לחץ על ההורה ה'יצא', דבר המייצג דרך נוספת להסלמת ה-HIPD. הקהילה מתמקדת בהשמצת ההורים ה'יצאים' כמי שמהווים איום כלפי ילדיהם. מנקודת מבטה, ילד שאחד מהוריו נעשה חילוני ועוזב את הקהילה חווה נזק דתי וחברתי כאחד, כולל מבחינת סיכוייו להתחתן בעתיד. השמצה חמורה זו מתוארת לרוב בדיווחים של העובדים הסוציאליים:

ההורה ה'יצא' עסוק בשמירה על קשר עם ילדיו [...] בהתחשב באופן שבו הוא נתפס בקהילה החרדית – תפיסה שמבוססת כלפיו בנוכחותו ובנוכחות ילדיו – כ"בושה מהלכת" ואיום אמיתי על הרווחה של ילדיו ושל הקהילה. (דיווח מס' 11)

ההורים המתנתקים, מאידך, משתפים כי המסר העיקרי שהם קיבלו מכל אלו שבסביבת הילדים היה שהם מביישים את ילדיהם ושואם הם מעוניינים ברווחתם עדיף שייעלמו:

כל פעם שאני הולך למוסד [חינוכי] של אחד הילדים בקהילה, אני יודע בוודאות שאתקבל בהאשמות ועלבונות. זה לא מתחיל ומסתיים במבטים – את צריכה להבין שזה הרבה יותר מזה, אמירות מפורשות ולא נעימות בפני הילדים שלי או מעל ראשם. זה כאילו שהם מנסים לדבר איתי אבל כל הזמן אומרים דברים כמו, "אם אנסה לשכנע אותך שעדיף לילדים שתוותר עליהם – יש סיכוי שתשתכנע?" או "מתי תבין שכל מה שאתה יכול לתת לילדים זה אסון אחד גדול?" (שלמה, אב ל-4)

כך, דמויות סמכותיות בקהילה משתמשות בתירוץ של רווחת הילד נגד ההורים ה'יצאים'. משתתפים אחרים תיארו שהם זוכים למסרים גסים ומשפילים כאלו על בסיס יומיומי, בעיקר ממחנכים:

המוסדות החינוכיים מתנהלים כולם כאילו הוא [ההורה שנותר בקהילה] ההורה היחיד, בגלל שאני לא קיימת. אף אחד לא מעדכן אותי על אירועים, בעיות, שום דבר. אוויר – אני אוויר בשבילם, או אולי

גרוע מזה: זה לא אוויר, זה אויב שצריך לפחד ממנו, ככה הם מתייחסים אליי [...] הכוח הוא שלו, הילדים הם שלהם, ולך אין מה לעשות איתם. (חנה, אמא ל-3)

בנוסף למערכות חברתיות המכחישות באופן פעיל את הורותם של ההורים ה'יוצאים', דמויות מפתח בעלות סמכות אף נוטות להשליט עליהם טרור ומאיימות למנוע מהם את כל זכויותיהם להסדרי שהות:

המסרים שלהם מאוד ברורים: [מנהיגי הקהילה אומרים ש] עליי לוותר, לא לדרוש דבר ולהיעלם. אם אעז לדרוש את הזכויות שלי הם יתחילו במלחמה נגדי וזה יהיה הסוף שלי. משפטים כמו "אם תגיע לבית המשפט לעולם לא תראה שוב את הילדים" נאמרים ואתה מגלה מסיפורים [של אנשים אחרים] שזה נכון ושבאמת יש להם את הכוח לגרום לך להיעלם מהחיים של הילדים שלך. (דוד, אב ל-6)

גם העובדים הסוציאליים ביקורתיים כלפי שימוש מתמדי זה בילדים על ידי מנהיגי הקהילה ומוסיפים שהקהילה לא מבינה מה חווים הילדים ולא באמת רואה אותם ואת צרכיהם:

אני חושבת שאותם מחנכים שיש להם ילדים במצבים אלו לא באמת מבינים מה הילדים חווים. בכלל לא. אני חושבת שצריך לומר את זה [...] אני חושבת שהם לא מבינים שהמשמעות היא לשים את הילד במצבים בלתי ניתנים להכלה. (הדסה, עובדת סוציאלית חרדית)

כפי שמציעה הדסה, מחנכים המאמצים את גישת הקהילה לא מבינים את החוויות הקשות ואפילו הבלתי-נסבלות של ילדים הלכודים בין הורים בסכסוכי HIPD. חוסר ההכרות של הקהילה עם תהליכי גירושין באופן כללי פירושו שמנקודת מבטם של העובדים הסוציאליים הקהילה כולה חסרה כלים להתמודד עם השלכותיהם עבור ילדים.

3.3. "הטיפול אינו רק במשפחה עצמה": אתגרים עבור העבודה הסוציאלית

אחד האתגרים של עובדים סוציאליים העובדים עם משפחות חרדיות בהן אחד מההורים התנתק מהקהילה קשור לחוסר האמון העמוק של חברי הקהילה כלפי גופי המדינה ושירותי הרווחה בפרט. חוסר-האמון הזה, שמתעצם סביב נושאים של הערכת סיכון לילדים והחלטות משמורת, מוביל להימנעות ואף לעוינות:

זה מאוד מאוד קשה... יש לך את כל הסטיגמה הזו על עובדים סוציאליים ש"חוטפים ילדים" – הרבה יותר מאשר בחברה הכללית. [...] אנחנו חלק מהממשלה [החילונית] [...] ואני חלק מהממשלה, ולכן אפשר לרמות אותי ולשקר לי. [...] יש אפילו תחושה של איום באוויר, וכל הקהילה תידרך. (שרון, עובדת סוציאלית דתית)

העובדים הסוציאליים מוצאים עצמם מול קהילה עוינת. כמתואר להלן, הקהילה לא רק נמנעת באופן סביל אלא גם עוסקת באופן פעיל בהשפעה על המלצותיהם ולפעמים אפילו במניעת יישומן:

התמודדנו עם לחצים פוליטיים רבים, כולל מצד רבנים. גם המשפחות המורחבות הפעילו עלינו הרבה לחץ. זה לא רק המשפחה שאת מטפלת בה, את צריכה להתמודד עם הרבה לחצים קשים מאוד. (קרן, עובדת סוציאלית חילונית)

ה"לחצים" שקרן מתארת כוללים עלבונות ושיימינג ומייצגים מקור מתח נוסף בעבודתן, במיוחד אם המערכת לא מצליחה לגבות אותן:

ופתאום דברים שכבעלי מקצוע לא נראו לנו [מתאימים], נכפו עלינו, מה שהופך את זה לעוד יותר קשה – לא מספיק שאת בקונפליקט, עכשיו את גם לא נהנית מגיבוי של המערכת [...]. זה לא היה מונע על ידי טובת הילד. (סוניה, עובדת סוציאלית חילונית)

התחושה של חוסר תמיכה מצד המערכת מובילה לתסכול עמוק והרגשה של העדר הגנה, יחד עם הכוונה להתפשר על הערכות מקצועיות ועל ערכי העבודה הסוציאלית. במקרים קיצוניים, הקהילה גם עלולה להשליט טרור על עובדים סוציאליים ספציפיים האחראים על מקרים ספציפיים:

[במקרה מסוים] הרגשנו שלא הצלחנו עדיין להכיר את העולם של הילדים וחשבנו שיהיה להם קל יותר להיפתח במסגרת חרדית. אז ביקשנו מעובדת סוציאלית שהיתה למעשה חרדית בעצמה ושהתמצאה מאוד בתחום זה עם ילדים, להזמין אותם אליה כמה פעמים ולנסות להעריך את המצב שלהם איכשהו, בעזרת משחק או ציור. והיא עשתה את זה, וכמונו גם היא חשבה שמצבם של הילדים מעורער, שהם בסיכון נפשי ושיש צורך לערב את השירותים להגנת הילד, בדחיפות. ואז מנהיגי הקהילה הגיעו לביתה של העובדת הסוציאלית. עכשיו, העובדת הסוציאלית עצמה היא חלק מהקהילה [...] וחשבנו שאולי אם היא תכתוב על זה או תספר לאמא על זה יהיה יותר קל להשיג שיתוף פעולה, אבל קרה ההפך הגמור. (דנה, עובדת סוציאלית חילונית)

הציטוט הזה מציע כי השיקול המקצועי של התאמה בין העובדת הסוציאלית ללקוחות נועד לעזור לילדים ולמשפחה להרגיש בטוחים יותר. אבל באופן פרדוקסלי, עובדים סוציאליים מהקהילה חשופים יותר ללחץ ולשיימינג.

למרות המורכבות של עבודה עם משפחות חרדיות המתמודדות עם HIPD על רקע של 'יציאה', העובדים הסוציאליים נחשפים בגישתם המקצועית לעבודה עם הקהילה:

הקהילה חזקה. לקהילות חרדיות יש המון המון כוח. [...] אנחנו רואים את זה בכל מקום במדינה, ואנחנו רואים את זה כאן בשירותי הרווחה. כשיש לך את הגיבוי, התמיכה של הרבנים, מנהיגי הקהילה, את מוגנת. [...] ומבחינתי, בזה צריך השינוי להתמקד. (הדסה, עובדת סוציאלית חרדית)

הדסה מתארת איך הכוח החרדי, שהוא ברור לכולם ברמה הפוליטית הארצית, מתבטא גם במסגרת העבודה הסוציאלית. היא מזהה סוכני שינוי (רבנים) ששונים מאוד מאלו שאיתם עובדים סוציאליים מתקשרים בדרך כלל בעולם החילוני (משפחה קרובה וחברים). כך, לדבריה ולדברי עובדים סוציאליים אחרים, כשעובדים

עם לקוחות חרדים, תהליכי השינוי חייבים לערב את הקהילה הרחבה יותר, דבר התומך בגישה המערכתית אקולוגית.

4. דיון

מחקר זה מתמקד בתפקיד הקהילה בהקשר הייחודי והמאתגר של סכסוכי הורים בעצמות גבוהה (HIPD) בחברה החרדית בישראל, במקרים בהם אחד ההורים התנתק מחברה זו – הקשר שיש בו רבות כדי לסייע להבין את דינמיקת ה-HIPD בחברות סגורות (Coleman-Brueckheimer et al., 2009; Zalberg, 2017). היות שהמחקר התעמק בנקודות המבט של הורים שהתנתקו מן הקהילה ושל עובדות סוציאליות, ממצאינו מספקים רק תיאור חלקי של התופעה. על כל פנים, המחקר תומך בממצאי מחקרים קודמים באמצעות הדגמת ההשפעה המכרעת של קהילות סגורות באופן כללי (Afifi et al., 2013) והחברה החרדית בפרט (Aeby & van Hooff, 2018; Berger, 2015; McNamee & Smyth, 2019; Wilder, 2016) על סכסוכי HIPD, כולל תפקיד המפתח של מנהיגים וערכים קהילתיים.

רוב המחקרים על HIPD עסקו בעיקר בתפקיד ההורים (לדוגמה Brown, Frederico, Hewitt, & Sheehan, 2000). לעומת זאת, המחקר הנוכחי שופך אור על תפקידה הפעיל של הקהילה ב-HIPD. במיוחד, במקרה בו אחד ההורים התנתק מן החברה החרדית, הקהילה מגוננת על שלמותה בכל מחיר בפני חברים וחברים לשעבר, כולל הילדים המעורבים. היות שמאבק המשמורת הוא עז במיוחד, הורים 'יוצאים' עשויים לעמוד בפני התערבות פעילה מצד הקהילה, כולל ניכור ולעתים נידוי, כשבני משפחה, חברים ומכרים יוצאים נגדם (Berger, 2015). לעומת זאת, הקהילה תומכת בהורה שנשאר בתוכה. כך, בעוד המשבר המידי נחוה ברמה הזוגית, עד מהרה הוא עובר להתנהל על ידי הקהילה באופן המסלים את הסכסוך.

דמויות סמכותיות בקהילה, במיוחד במערכת החינוך, הינן מרכזיות בהדרת ההורה ה'יוצא'. עבור ההורה האחרת והילדים, משמעות הדבר הוא שאין כמעט באפשרותם להחליט אחרת ולהפגין יחס אחר כלפי אותו הורה, היות שהם זקוקים לתמיכת הקהילה. דבר זה בתורו יוצר סיכון קיצוני לתא המשפחתי, כפי שחלק ממשתתפי המחקר שלנו הדגישו כי ההסלמה החמורה לא היתה מתרחשת אילו הושארו ההחלטות בידי ההורים. יתירה מזו, בהיותם מנועים מכל תפקיד פעיל בתהליך עוד יותר מאשר הוריהם, הילדים משלמים את המחיר של ניכור מן ההורה ה'יוצא'.

מחקרים קודמים הדגישו את חשיבותן של קהילות לרווחתם של ילדים ומשפחותיהם (לדוגמה Leventhal & Brooks-Gunn, 2000; Ross & Mirowsky, 2009; Sampson, Morenoff, & Gannon-Rowley, 2002). במחקר הנוכחי, בדיקת תפקידה הפעיל של הקהילה מאיר את האופן שבו היא עשויה לפגוע ברווחה זו. מספר חוקרים הצביעו על הבניות מוכוונות-תהליך כמו יעילות קולקטיבית (Sampson & Morenoff, 2004; Sampson, 2003), הון חברתי (Coleman, 1988; Putnam, 2001) ולכידות שכונתית (Coulton, Crampton, Irwin, Spilsbury, & Korbin, 2007; Silk, Sessa, 2004; Sheffield Morris, Steinberg, & Avenevoli, 2004), המאפיינים את ביטחונם של ילדים וקהילות. המחקר הנוכחי מוסיף לספרות זו על-ידי חשיפת הבניה מוכוונת-תהליך נוספת: פעולות מצד מנהיגים וחברים בקהילה בעד או נגד פרטים שהתנתקו ממנה.

הפעולות שננקטות על ידי הקהילה החרדית בעקבות מקרי HIPD הקשורים להתנתקות של אחד מבני הזוג מן הקהילה, מעוצבות במידה עמוקה על ידי מערכת ערכים נוקשה. ממצאינו מצביעים על חוסר-התאמה בין ערכים אלו וערכי מקצוע העבודה הסוציאלית. כמו מקצועות סיוע רבים אחרים, העבודה הסוציאלית

התפתחה בעיקר במערב, ובהתאם לכך היא נתרמת מאינדיבידואליזם, חופש בחירה, צדק חברתי ושוויון (Leighton, 2002; Nadan, Roer-Strier, Gemara, Engdau-Vanda, & Tener, 2018). מנגד, ערכי הקהילה הם קולקטיביסטיים, פטריארכליים ומסגריים, ומשקפים את האמונה שאורח חיה נעלה מוסרית (Friedman et al., 2011). עיקרון היסוד של העבודה הסוציאלית המכונה טובת הילד, לדוגמה, נוטה לקבל משמעויות אחרות, ואף סותרות, בקרב הקהילה. התנגשויות שכאלה מרבות ליצור מתח בין העובדות הסוציאליות, לקוחותיהן והקהילה אליה הם משתייכים (Gemara & Nadan, 2020; Nadan et al., 2018). דבר המעצים את הסכסוך ההורי באופן שללא ספק אינו משרת את טובת הילד. כמו בארצות רבות אחרות, העבודה הסוציאלית בישראל מקדמת התערבויות כשירות-תרבות ותלויות-הקשר. עם זאת, המצב הקיצוני של מקרי HIPD הקשורים בהתנתקות מן הקהילה החרדית מאתגר את ערכי הקהילה והמקצוע כאחד.

ממצאינו מדגימים כיצד ביסוס יחסים משמעותיים בין הקהילה לרשויות מקומיות וממשלתיות, כולל עובדים סוציאליים, יכול לסייע רבות במניעת והפחתת העצימות והסיכון הנלווים למקרי HIPD. ההתמקדות בבניית מערכות יחסים שכאלו היא בעלת חשיבות מהותית לפיתוח והפצה של מאמצים הן ברמת הקהילה והן ברמת המשפחות והילדים המרכיבים אותה (Katz, McLeigh, & Ben-Arieh, 2020). שיתופי פעולה שכאלה, אם מתאפיינים בכבוד ואמון הדדיים, יכולים להקל על השפעותיהם של משברים משפחתיים, כולל סכסוכי HIPD הכרוכים בהתנתקות אחד ההורים מהקהילה סגורה.

עבודה מול קהילות ומנהיגים קהילתיים כדי להגן על ילדים היא עניין הזוכה לתשומת לב גוברת (לדוגמה Buchbinder & Shoob, 2013). עם זאת, עבודה כזו חייבת להיות רגישה להבדלי תרבות ודת, היות שהיא דורשת מודעות ביקורתית ואת היכולת לדון בנושאים בעלי הקשר סוציו-פוליטי, כולל סוגיות של כוח (Gemara, Nadan, & Roer-Strier, 2020). לכן, חיוני שמאמצים עתידיים יוקדשו לפיתוח מגעים ושותפויות בקהילה.

טרם סיכום, יש לציין כמה מגבלות של מחקר זה. הראשונה מהן היא הסתמכותו על נקודות המבט של עובדים סוציאליים ושל הורים 'יוצאים'. ראוי שמחקרים עתידיים ירחיבו את המסגרת התיאורטית שפותחה כאן על ידי הכללת נקודות מבט נוספות, כמו אלה של ההורה הנותרת בקהילה החרדית, מנהיגים קהילתיים וילדים. מגבלה נוספת היא חוסר האיזון המגדרי בקרב ההורים הגרושים שרואיינו – 12 אבות ושלוש אמהות – דבר המונע מאיתנו לחקור את הנושא המכריע של הבדלי מגדר. מגבלה נוספת היא ההתמקדות הבלעדית בקהילה החרדית, תפקידה המרכזי במקרי HIPD והשפעתה על הילדים המעורבים. על מחקרים עתידיים לחקור את תופעת ה-HIPD בקהילות סגורות אחרות או בהקשרים אחרים הכוללים מיעוטים. לבסוף, היות שהמדגם כולל קבוצה מסוימת של מרואיינים, לא ניתן להכליל את ממצאיו לקבוצות אחרות.

לסיכום, המחקר הנוכחי מציע הצעה ייחודית אל תפקידה של החברה החרדית בישראל בהקשר המאתגר של סכסוך HIPD בו אחד ההורים התנתק מן הקהילה. המחקר מאיר את האתגרים העצומים הניצבים בפני עובדים סוציאליים במאמציהם להגן על ילדים בקהילה זו. הממצאים מצביעים על הצורך לקדם מודעות, ידע וכישורים בקרב עובדים סוציאליים להתערבות במקרים מורכבים שכאלה, בהינתן ההתנגשות שהם מייצגים בין הצורך הדחוף לעבוד עם מנהיגים קהילתיים לתפקידם, שלעתים קרובות משיג את ההפך מהרצוי. עובדים סוציאליים צריכים להתוודע יותר לתפקידם של שחקנים שונים בקהילה החרדית ולוודא שאלה ישתפו פעולה עם בעלות ובעלי מקצוע – לטובת הילד.

- Aeby, G., & van Hooff, J. (2018). Who gets custody of the friends? Online narratives of changes in friendship networks following relationship breakdown. *Families, Relationships and Societies*, 8(3), 411–426. <https://doi.org/10.1332/204674318X15271464535444>
- Afifi, T. D., Davis, S., Denes, A., & Merrill, A. (2013). Analyzing divorce from cultural and network approaches. *Journal of Family Studies*, 19(3), 240–253. <https://doi.org/10.5172/jfs.2013.19.3.240>
- Amato, P. R. (2010). Research on divorce: Continuing trends and new developments. *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 650–666. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2010.00723.x>
- Amato, P. R., & Hohmann-Marriott, B. (2007). A comparison of high-and low-distress marriages that end in divorce. *Journal of Marriage and Family*, 69(3), 621–638. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2007.00396.x>
- American Bar Association. (2005). High conflict custody cases: Reforming the system for children. *Family Court Review*, 39(2), 146–157.
- Band-Winterstein, T., & Freund, A. (2018). “Walking between the raindrops”: Intimate partner violence in the ultra-Orthodox society in Israel from social workers’ perspective. *Journal of Interpersonal Violence*, 33(19), 3001–3024. <https://doi.org/10.1177/0886260516633218>
- Barth, A., & Ben-Ari, A. (2014). From wallflowers to lonely trees: Divorced ultra-Orthodox women in Israel. *Journal of Divorce & Remarriage*, 55(6), 423–440. <https://doi.org/10.1080/10502556.2014.931756>
- Becker, N. (2020). Young ultra-Orthodox men’s experience of parental divorce. *Journal of Divorce & Remarriage*. <https://doi.org/10.1080/10502556.2020.1768489>
- Berger, R. (2014). Leaving an insular community: The case of ultra-Orthodox Jews. *Jewish Journal of Sociology*, 56(1/2), 75–98.
- Berger, R. (2015). Challenges and coping strategies in leavening an ultra-Orthodox community. *Qualitative Social Work*, 14(5), 670–686. <https://doi.org/10.1177/1473325014565147>
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Brown, T., Frederico, M., Hewitt, L., & Sheehan, R. (2000). Revealing the existence of child abuse in the context of marital breakdown and custody and access disputes. *Child Abuse & Neglect*, 24(6), 849–859. [https://doi.org/10.1016/S0145-2134\(00\)00140-X](https://doi.org/10.1016/S0145-2134(00)00140-X)
- Buchbinder, E., & Abu Tanha, B. (2019). The distress and the meaning making of divorced abused Arab women in Israel. *Journal of Divorce & Remarriage*, 60(1), 12–26. <https://doi.org/10.1080/10502556.2018.1469332>
- Buchbinder, E., & Shoob, T. (2013). Essential partnership: Child welfare officers’ perceptions of cooperation with Rabbis in the Ultra-Orthodox Jewish community in Israel. *Journal of Social Service Research*, 39(2), 204–217. <https://doi.org/10.1080/01488376.2012.745825>
- Cohen, A. B., & Hill, P. C. (2007). Religion as culture: Religious individualism and collectivism among American Catholics, Jews, and Protestants. *Journal of Personality*, 75(4), 709–741. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2007.00454.x>
- Cohen, O., & Savaya, R. (1997). “Broken glass”: The divorced woman in Moslem Arab society in Israel. *Family Process*, 36(3), 225–245. <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.1997.00225.x>
- Coleman, J. S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, S95–S120. <https://doi.org/10.1086/228943>
- Coleman-Brueckheimer, K., Spitzer, J., & Koffman, J. (2009). Involvement of Rabbinic and communal authorities in decision-making by Haredi Jews in the UK with breast cancer: An interpretative phenomenological analysis. *Social Science & Medicine*, 68(2), 323–333. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2008.10.003>
- Corbin, J., & Strauss, A. (2015). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Coulton, C. J., Crampton, D. S., Irwin, M., Spilsbury, J. C., & Korbin, J. E. (2007). How neighborhoods influence child maltreatment: A review of the literature and alternative pathways. *Child Abuse & Neglect*, 31(11–12), 1117–1142. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2007.03.023>
- Davidman, L. (2014). *Becoming un-orthodox: Stories of ex-Hasidic Jews*. New York: Oxford University Press.
- Davies, P. T., Harold, G. T., Goke-Morey, M. C., Cummings, E. M., Shelton, K., Rasi, J. A., & Jenkins, J. M. (2002). Child emotional security and interparental conflict. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 67(3), 1–127.
- Denzin, N. K. (2009). *Qualitative inquiry under fire: Toward a new paradigm dialogue*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.

- Doron, S. (2013). Leaving the ultra-Orthodox society as an encounter between social-religious models. *Israeli Sociology*, 14(2), 373–390 [Hebrew].
- Engelman, J., Milstein, G., Schonfeld, I. S., & Grubbs, J. B. (2020). Leaving a covenantal religion: Orthodox Jewish disaffiliation from an immigration psychology perspective. *Mental Health, Religion & Culture*, 23(2), 153–172. <https://doi.org/10.1080/13674676.2020.1744547>
- Enosh, G., Nouman, H., & Anabtawi, R. (2018). Evaluating child-custody recommendations of Israeli Arab social workers: Between traditionalism and professional decision-making. *Research on Social Work Practice*, 28(8), 964–972. <https://doi.org/10.1177/1049731516666382>
- Enosh, G., Nouman, H., & Sharon, O. (2017). Between professionalism and traditional social norms: Social workers' parental custody recommendations. *British Journal of Social Work*, 47(7), 2032–2048. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcw062>
- Enstedt, D., Larsson, G., & Mantsinen, T. T. (2020). *Handbook of leaving religion*. Boston, MA: Brill. Fagan, P. F., & Churchill, A. (2012). The effects of divorce on children. *Marri Research*, 1, 1–48.
- Finkelstein, A. (2020). Marriage and divorce in the religious Zionist community. Be'erot Yitzhak, Israel: Ne'emanei Torah Va'Avodah. [Hebrew] <https://s3-eu-west-1.amazonaws.com/cdnmedia.toravoda.org.il/wp-content/uploads/2020/05/%D7%9E%D7%97%D7%A7%D7%A8-%D7%A0%D7%99%D7%A9%D7%95%D7%90%D7%99%D7%9F-%D7%95%D7%92%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%A9%D7%99%D7%9F-2020.pdf>.
- Friedman, I., Shaul-Mena, N., Fogel, N., Romanov, D., Amedi, D., Feldman, M., & Portnoy, H. (2011). *Measurement and estimates of the population of ultra-Orthodox Jews*. Jerusalem: Central Bureau of Statistics [Hebrew].
- Gemara, N., & Nadan, Y. (2020). "He Who Spareth the Rod Hateth His Son": Perceptions regarding corporal punishment among ultra-orthodox Jewish Fathers in Israel. *Journal of Interpersonal Violence*, 0886260520908026.
- Gemara, N., Nadan, Y., & Roer-Strier, D. (2020). Social workers' constructions of child risk and protection in the Ultra-Orthodox Jewish community. *Journal of Social Work*, 1468017320956966.
- Greif, G. L., & Deal, K. H. (2012). The impact of divorce on friendships with couples and individuals. *Journal of Divorce & Remarriage*, 53(6), 421–435. <https://doi.org/10.1080/10502556.2012.682894>
- Johnston, J. R. (1992). *High conflict and violent parents in family court: Findings on children's adjustment and proposed guidelines for the resolution of custody and visitation disputes (Final report to the statewide office of Family Court Services)*. San Francisco: Judicial Council of California.
- Kalmijn, M., & Dronkers, J. (2015). Lean on me? The influence of parental separation and divorce on children's support networks in four European countries. *Zeitschrift für Familienforschung/Journal of Family Research*, 27(1), 21–42.
- Katz, C., McLeigh, J. D., & Ben-Arieh, A. (2020). Not what I expected: Training social work students in community-based child prevention of child maltreatment. *International Journal on Child Maltreatment: Research, Policy and Practice*, 3(3), 327–342.
- Leighton, K. (2002). A sociological study of bed blocking in psychiatric rehabilitation units. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 9(4), 447–456. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2850.2002.00475.x>
- Leventhal, T., & Brooks-Gunn, J. (2000). The neighborhoods they live in: The effects of neighborhood residence on child and adolescent outcomes. *Psychological Bulletin*, 126(2), 309–337. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.126.2.309>
- Malach, G., Cahaner, L., & Choshen, M. (2018). *Statistical report on ultra-Orthodox society in Israel 2017*. Jerusalem: The Israel Democracy Institute and the Jerusalem Institute for Policy Research [Hebrew].
- McNamee, C. B., & Smyth, L. (2019). The different roles of parents and friends: Support for divorce and repartnering following marital dissolution among Latina and White women. *Sociological Perspectives*, 62(2), 186–199. <https://doi.org/10.1177/0731121418801807>
- Mullins, L. C., Brackett, K. P., Bogie, D. W., & Pruett, D. (2006). The impact of concentrations of religious denominational affiliations on the rate of currently divorced in counties in the United States. *Journal of Family Issues*, 27(7), 976–1000. <https://doi.org/10.1177/0192513X06287185>
- Nadan, Y., Roer-Strier, D., Gemara, N., Engdau-Vanda, S., & Tener, D. (2018). In the eyes of the beholder: Parental and professional value mismatch in child risk and protection in two communities in Israel. *International Journal of Psychology*, 53, 23–33. <https://doi.org/10.1002/ijop.12513>
- Nouman, H., Enosh, G., & Niselbaum-Atzur, P. (2016). The role of parental communication, child's wishes and child's gender in social workers' custody recommendations. *Children and Youth Services Review*, 70, 302–308. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2016.09.034>
- Novis-Deutsch, N. (2019). "God's operating manual": Marriage theologies in ultra-Orthodox and Evangelical marital guidebooks. *Journal of Family History*, 45(2), 191–206. <https://doi.org/10.1177/0363199019859912>

- Novis-Deutsch, N., & Engelberg, A. (2012). Meaning making under the sacred canopy: The role of Orthodox Jewish marriage guidebooks. *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*, 8, 3–30.
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods: Integrating theory and practice* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Putnam, R. (2001). Social capital: Measurement and consequences. *Canadian Journal of Policy Research*, 2(1), 41–51.
- Ross, C. E., & Mirowsky, J. (2009). Neighborhood disorder, subjective alienation, and distress. *Journal of Health and Social Behavior*, 50(1), 49–64. <https://doi.org/10.1177/002214650905000104>
- Sampson, R. J. (2003). The neighborhood context of well-being. *Perspectives in Biology and Medicine*, 46(3), S53–S64. <https://doi.org/10.1353/pbm.2003.0073>
- Sampson, R. J., & Morenoff, J. D. (2004). Spatial (dis)advantage and homicide in Chicago neighborhoods. In M. F. Goodchild, & D. G. Janelle (Eds.), *Spatially Integrated Social Science* (pp. 145–170). Oxford: Oxford University Press.
- Sampson, R. J., Morenoff, J. D., & Gannon-Rowley, T. (2002). Assessing “neighborhood effects”: Social processes and new directions in research. *Annual Review of Sociology*, 28(1), 443–478. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.28.110601.141114>
- Shoham, E. (2014). Between ultra-Orthodox and secular Jewish society: Cultural conflicts and stigma contest in the mass media. *International Review of Social Sciences and Humanities*, 6(2), 33–47.
- Silk, J. S., Sessa, F. M., Sheffield Morris, A., Steinberg, L., & Avenevoli, S. (2004). Neighborhood cohesion as a buffer against hostile maternal parenting. *Journal of Family Psychology*, 18(1), 135–146. <https://doi.org/10.1037/0893-3200.18.1.135>
- Silman Committee. (2014). Report examining the ministry’s policy on out-of-home placement of children and the issue of visitation rights (Hebrew). Retrieved from <http://www.molsa.gov.il>.
- Steinmetz, S., & Haj-Yahia, M. M. (2006). Definitions of and beliefs about wife abuse among ultra-Orthodox Jewish men from Israel. *Journal of Interpersonal Violence*, 21 (4), 525–554. <https://doi.org/10.1177/0886260505286009>
- Strohschein, L. (2005). Parental divorce and child mental health trajectories. *Journal of Marriage and Family*, 67(5), 1286–1300. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2005.00217.x>
- Toth, K., & Kimmelmeier, M. (2009). Divorce attitudes around the world: Distinguishing the impact of culture on evaluations and attitude structure. *Cross-Cultural Research*, 43(3), 280–297.
- Triandis, H. C. (2018). *Individualism and collectivism*. New York: Routledge.
- van Eldik, W. M., de Haan, A. D., Parry, L. Q., Davies, P. T., Luijk, M. P., Arends, L. R., & Prinzie, P. (2020). The interparental relationship: Meta-analytic associations with children’s maladjustment and responses to interparental conflict. *Psychological Bulletin*, 146(7), 553–594.
- Velan, B., & Pinchas-Mizrachi, R. (2019). Health concerns of young Israelis moving from the ultra-orthodox to the secular community: Vulnerabilities associated with transition. *Qualitative Research in Medicine and Healthcare*, 3(1), 32–39. <https://doi.org/10.4081/qrmh.2019.8051>
- Weiss, P., Shor, R., & Hadas-Lidor, N. (2013). Cultural aspects within caregiver interactions of ultra-orthodox Jewish women and their family members with mental illness. *American Journal of Orthopsychiatry*, 83(4), 520. <https://doi.org/10.1111/ajop.12045>
- Wilder, S. E. (2016). Predicting adjustment to divorce from social support and relational quality in multiple relationships. *Journal of Divorce & Remarriage*, 57(8), 553–572. <https://doi.org/10.1080/10502556.2016.1233844>
- Zalberg Block, S. (2013). ‘The art of the deal’: Preferences in spouse selection among parents in a Hasidic community. *Israel Studies Review*, 28(2), 61–82. <https://doi.org/10.3167/isr.2013.280205>
- Zalberg, S. (2017). The place of culture and religion in patterns of disclosure and reporting sexual abuse of males: A case study of ultra-Orthodox male victims. *Journal of Child Sexual Abuse*, 26(5), 590–607. <https://doi.org/10.1080/10538712.2017.1316335>